

ESSAY

CREATIEF VERMOGEN EN DE DIAMANT

Colofon

Dit essay is geschreven door kennisteam Creatief vermogen van HKU:

Nelly van der Geest
Myrthe Nagtzaam
Salomé Nobel
Jolanda Schouten

In dialoog met de deelnemers van de denktank Creatief vermogen:

Wout de Boer
Daphne de Bruin
Manja Eland
Alice Erens,
Linda Rosink
Valerie van Valkenburg
Christel van der Velden
Haike de Visser

Voorwoord

Nirav Christophe

Eindredactie

Aukje de Boer

Ontwerp

De Zaak P.

Oplage

150 exemplaren, tweede druk 2016

©2015 HKU

Creatief vermogen en de diamant is een uitgave van HKU
in samenwerking met Ontwikkeltraject Creatief vermogen Utrecht.

Met dank aan Fonds Cultuur Participatie en gemeente Utrecht.

www.creatiefvermogenutrecht.nl

Utrechts
Centrum
voor de
Kunsten

HKU

Voorwoord

Er is één ervaring, maar er zijn duizend-en-één manieren om die ene ervaring uit te drukken. Toch kan geen enkele expressie die ene ervaring precies uitdrukken. En dat is misschien wel de schoonheid en het wonder van creativiteit.

Juist in het creatief vermogen komen zoveel van onze kwaliteiten samen, omdat creativiteit in zichzelf meervoudig is: we doen én we denken, we improviseren én we reflecteren, we drukken onszelf uit én we werken samen.

Deze publicatie toont hoe Ontwikkeltraject Creatief vermogen Utrecht een open leerlijn creativiteit ontwikkelt. Daarvoor wordt op lovenswaardige wijze de metafoor van de diamant gebruikt om die veelvuldigheid van creativiteit en creatief vermogen te honoreren: de diamant straalt steeds weer op een andere manier, al naar gelang de hoek van waaruit het licht erop valt.

Wanneer creatief vermogen op deze wijze in het onderwijs wordt opgenomen, dan kan het beeld van de diamant er ons misschien ook nog aan herinneren, dat de rijkdom van de straling niet zozeer bepaald wordt door de diamant zelf, maar door de dynamiek waarop het licht er steeds vanuit een andere hoek op schijnt.

Alleen als wij als onderwijs steeds in beweging blijven, kunnen we het creatief vermogen van de leerlingen in volle omvang laten stralen. Daarvoor zal het onderwijs zelf haar creatief vermogen moeten aanboren.

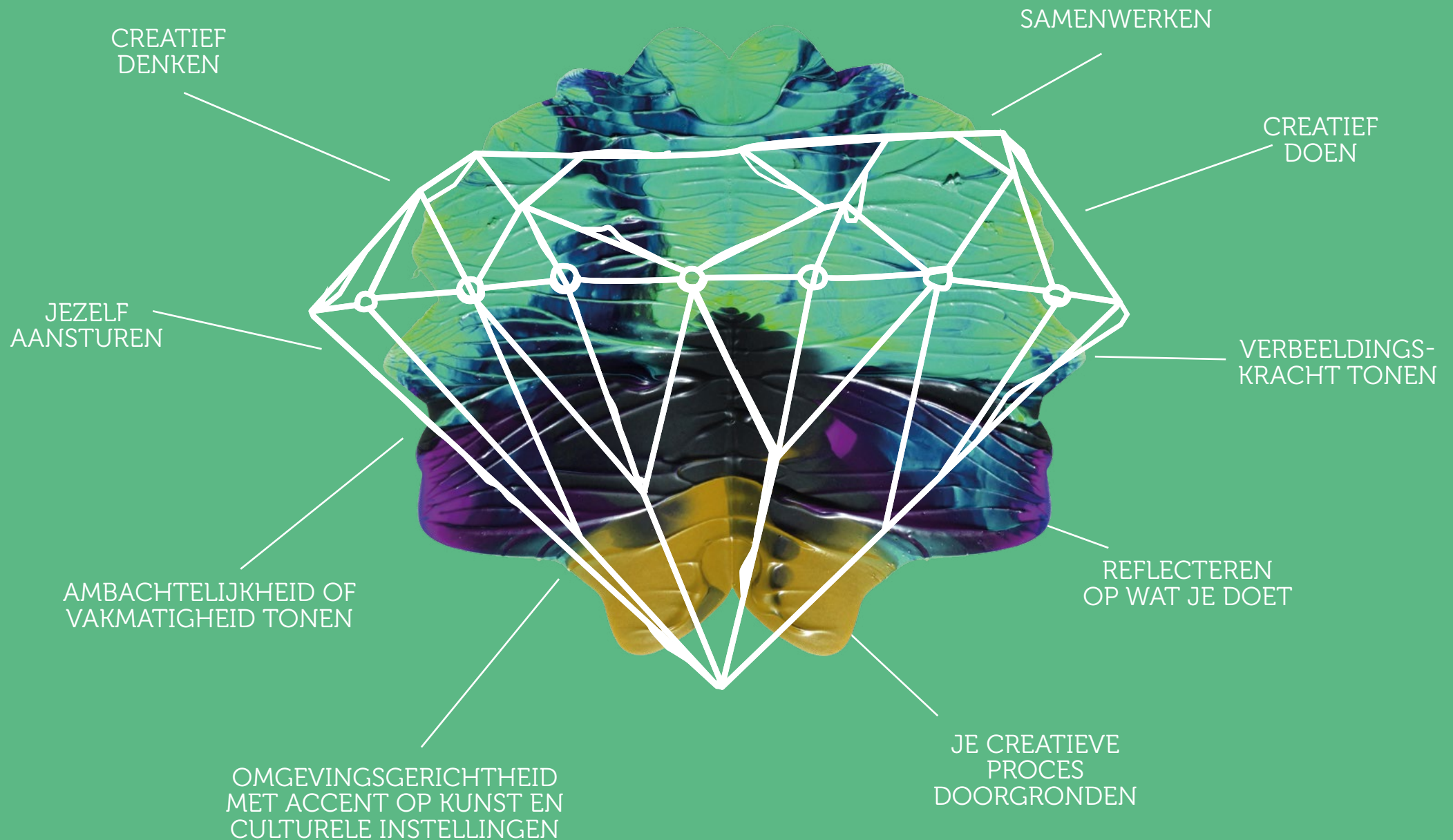
Deze publicatie zegt terecht over creativiteit: 'spelen = leren & maken = denken!' Als het belangrijk is, dat de leerkracht zelf het onderwijzen ziet als een creatief proces, geldt deze 'wet' dan ook voor hem of haar?

Als creativiteit pas tot uiting kan komen 'als we ook in het onderwijs bereid zijn veranderingen en fouten toe te laten en zelfs aan te moedigen', geldt dat dan ook voor de leerkracht zelf? Mag het onderwijs risico's nemen en falen? Het Ontwikkeltraject Creatief vermogen Utrecht neemt risico's, is veelzijdig en creatief. Dat is ook de kracht van deze publicatie.

Nirav Christophe

Lector Performatieve Maakprocessen
HKU Hogeschool voor de Kunsten Utrecht

DE STRALEN VAN DE DIAMANT

Creatief vermogen en de diamant

Sinds 2013 zijn de partners van Creatief vermogen Utrecht samen op ontdekkingsreis. We zijn een samenwerkingsverband aangegaan om vanuit de praktijk in de loop van vier jaar een leerlijn creatief vermogen te ontwikkelen. We wilden met elkaar in kaart brengen hoe je basisscholen verleidt creatief vermogen als leergebied te initiëren, te ontwikkelen en te borgen. Ons eerste uitgangspunt was de intense, duurzame samenwerking van elke culturele partner met een of meer scholen. Ons tweede uitgangspunt was dat we op maat wilden werken en de cultuur-educatieve praktijk in een vruchtbare wisselwerking met de theorie wilden brengen. Onze uitdaging was die elf individuele creatief partnerschappen te overstijgen en collectief een gedeeld begrippenkader, een leerlijn met methodiek en wederzijdse deskundigheidsbevordering te bewerkstellings. Daartoe hebben we de afgelopen jaren inspirerende gasten op bezoek gehad die ons kwamen inwijden in theorieën over leren, creativiteit en groeiprocessen, deden we literatuurstudie over centrale begrippen en probeerden we met elkaar ieders praktijk te begrijpen en te duiden.

Momenteel zijn we ruim over de helft van onze reis en willen we graag onze bevindingen met het culturele veld en het onderwijsveld delen. Dat doen we praktisch op 3 juni 2015 tijdens de conferentie De diamant van Creatief vermogen. Maar reflectie over onze reis komt in dit essay naar voren.

In paragraaf 1 vertellen we met wie we op reis zijn en hoe het Ontwikkeltraject Creatief vermogen Utrecht is ingericht. In paragraaf 2 gaan we in op het doel van onze reis: wat is creativiteit volgens de literatuur en hoe plaatst Ontwikkelingstraject Creatief vermogen Utrecht zich in dit debat? Daar is onze eerste schat gevonden: we schetsen wat wij verstaan onder creatief vermogen, het land waarnaar wij op zoek zijn. Een belangrijke opbrengst van ontdekkingsreizigers is hun bijdrage aan cartografie. In paragraaf 3 gaat het om de open leerlijn creatief vermogen, de kaart die we aan het tekenen zijn om tot creatief vermogen te komen. In paragraaf 4 benoemen we welke bouwstenen essentieel zijn voor een methodiek creatief vermogen en hoe wij in 2015-2016 op basis daarvan een schatkaart voor creatieve professionals willen ontwikkelen. In paragraaf 5 kijken we om ons heen, naar andere projecten die parallel aan ons gedachtengoed ontwikkelen rondom creativiteitsontwikkeling in het basisonderwijs. We beseffen dat we in de voetsporen van Columbus iets zullen ontdekken dat allang bestond: creatief vermogen. Onze specifieke kracht ligt daarom in het opnieuw tekenen van een kaart die leerkrachten, vakdocenten en kunstenaars uitdaagt om met leerlingen de expeditie naar het creatief vermogen aan te gaan.

DE STRALEN VAN DE DIAMANT

Hoe herken je creatief vermogen?

CREATIEF DOEN

- Proberen
- Verkennen
- Experimenteren
- Materiaal onderzoeken
- Werelden, verhalen, vormen of objecten creëren
- Fouten maken
- Grenzen opzoeken en doorbreken
- Initiatief tonen en durven
- Vanuit verschillende zintuigen benaderen
- Onverwachte oplossingen aandragen
- Van perspectief wisselen
- Zintuigen gebruiken om een object, onderwerp of gebeurtenis te verkennen
- Experimenteren met verschillende materialen, technieken en begrippen

DE STRALEN VAN DE DIAMANT

Hoe herken je creatief vermogen?

CREATIEF DENKEN

- Associëren
- Onverwachte verbindingen leggen
- Humor gebruiken
- Verwonderen en (aannames) bevragen
- Conceptueel denken
- Out of the box denken

1

'Ontwikkeltaject Creatief
vermogen Utrecht heeft zichzelf
ten doel gesteld een open leerlijn
te ontwikkelen waarin inzichtelijk
wordt gemaakt wat creatief
vermogen is.'

Het traject

Ontwikkeltraject Creatief vermogen is een van de vierenvijftig projecten in het kader van de landelijke regeling Cultuureducatie met Kwaliteit. Dit Utrechtse project richt zich op het ontwikkelen van een open leerlijn creatief vermogen vanuit creatief partnerschappen: meerjarige samenwerkingen tussen scholen en culturele instellingen. De leerlijn, met bij behorende instrumenten, bouwstenen en competenties wordt vanuit die praktijk ontwikkeld.

Naast de uitvoering en experimenten per school, vormen de partners met elkaar een lerend netwerk. Met elkaar werken ze aan een gezamenlijk begrippenkader, delen en ontwikkelen ze kennis met betrekking tot creatief vermogen. Op die manier draagt het project bij aan de deskundigheidsbevordering van leerkrachten en educatiemedewerkers van culturele instellingen. UCK (Utrechts Centrum voor de Kunsten) ondersteunt het traject door penvoeder te zijn en het project te coördineren. HKU (Hogeschool voor de Kunsten Utrecht) brengt kennis in en draagt bij aan het ordenen en formuleren van de bevindingen. Dit project is tot stand gekomen in 2013 en wordt gefinancierd door het Fonds voor Cultuurparticipatie, (FCP) en de gemeente Utrecht.

Ontwikkeltraject Creatief vermogen Utrecht is een samenwerkingsverband tussen HKU, UCK, twaalf culturele instellingen en drieëntwintig basisscholen in Utrecht. De culturele partners die deelnemen aan het samenwerkingsverband zijn: Kopa, De Dansers, De Vrijstaat, Rood|Noot, Centraal Museum Utrecht, Het Wilde Westen, Filmtheater 't Hoogt, Click F1, Aorta, Het Filiaal theatermakers, FOTODOK, en De MuziekRoute, waarin UCK, Vredenburg en Rosa Ensemble samenwerken. Deze twaalf culturele partners werken in elf creatief partnerschappen samen met drieëntwintig scholen.

Naast onderlinge kennisdeling, en het ontwikkelen van gemeenschappelijke inzichten en producten, heeft het Ontwikkeltraject Creatief

vermogen Utrecht zichzelf ten doel gesteld een open leerlijn te ontwikkelen. Deze leerlijn maakt zowel voor de partners als voor externe partijen inzichtelijk wat creatief vermogen is, waarom aandacht voor creatief vermogen van belang is en hoe omstandigheden kunnen worden gecreëerd waarin een leerling zijn of haar creatief vermogen optimaal tot uiting kan laten komen. De input van deze open leerlijn komt voort uit de creatief partnerschappen die de basis vormen van Ontwikkeltraject Creatief vermogen Utrecht. Hun selectie van succesmomenten en best practices hebben inzicht gegeven in het vraagstuk wat creatief vermogen is: wat neem je waar als een leerling zijn of haar creatief vermogen toont? Daarbij voegt deze praktijkanalyse van de partners daadwerkelijk iets toe aan de momenteel populaire discussie rondom het begrip creativiteit. Daarom is Ontwikkeltraject Creatief vermogen Utrecht er trots op deze prachtige parels uit de praktijk met u te delen. We hopen dat dit leidt tot verdere kruisbestuiving en inspiratie.

DE STRALEN VAN DE DIAMANT

Hoe herken je creatief vermogen?

REFLECTEREN OP WAT JE DOET

Onzekerheid toelaten

Vragen stellen aan zichzelf en omgeving

Emoties, ervaringen en ideeën van zichzelf
en anderen verkennen

DE STRALEN VAN DE DIAMANT

Hoe herken je creatief vermogen?

JEZELF AANSTUREN

De uitdaging aan durven gaan

De moeilijke weg durven kiezen

Fouten durven maken

Jezelf motiveren en bijsturen,

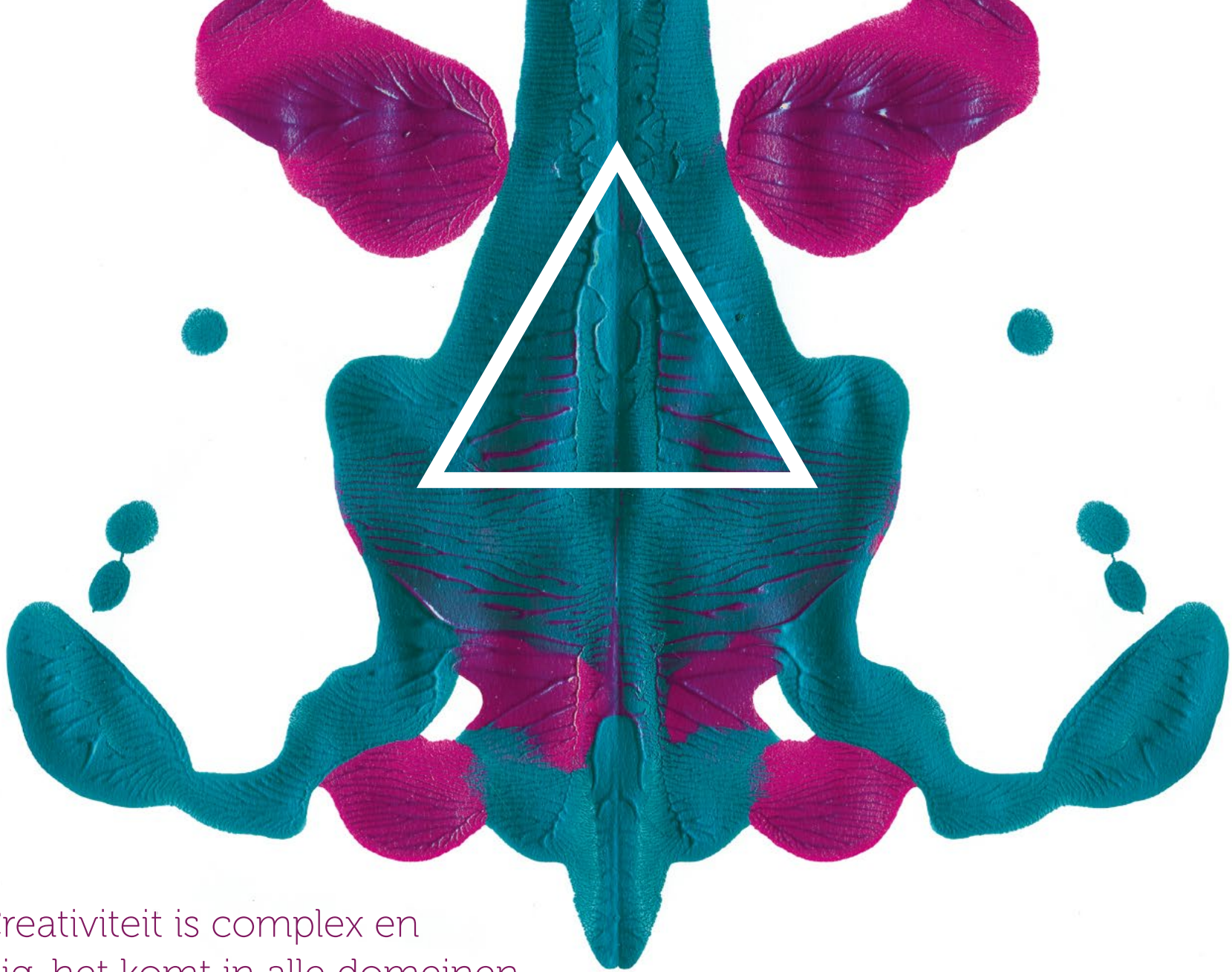
Concentreren en een flow creëren

Nagaan wanneer je moet bijsturen of loslaten

Voor je idee durven te staan en anders durven te zijn

Eigenaarschap tonen

2

'Creativiteit is complex en
veelzijdig, het komt in alle domeinen
van het leven voor.'

- Donald Treffinger -

Creativiteit en creatief vermogen

Over wat onder creativiteit en creatief vermogen wordt verstaan, bestaat veel discussie. In verschillende vakgebieden wordt een ander antwoord geformuleerd. Ken Robinson, de beroemde expert in de ontwikkeling van creativiteit, definieert creativiteit als: *"The process of having original ideas that have value."*¹ Een andere belangrijke poging om grip te krijgen op de betekenis van het woord is de alom gebruikte definitie van de Amerikaanse psycholoog Robert Sternberg: *"Creativity is the ability to produce work that is both novel (i.e. original, unexpected) and appropriate (i.e. useful, adaptive concerning task constraints)."*² Ook van grote waarde is de definitie van Hsen-Hsing Ma, onderzoeker aan de Taiwanese universiteit Chengchi. Hij komt namelijk op basis van een meta-analyse van alle bestaande definities uit op de volgende definitie: *"The ability to reorganize the available knowledge, information, cues, facts and or skills in a person's reservoir to generate new ideas or useful solutions."*³ De Amerikaans Hongaarse psycholoog Mihaly Csikszentmihalyi benadrukt het belang van creativiteit zien als een systeem.⁴ Hij geeft aan dat het begrip creativiteit tekort wordt gedaan als je het enkel benadert als een individueel, mentaal proces. *".. creativity must be defined with respect to a system that includes individual social and cultural factors that influence the creative process and help to constitute a creative outcome"*, aldus Csikszentmihalyi.⁵

Alleen al uit deze vooraanstaande definities is op te maken dat creativiteit een complex begrip is, en dat de discussie rondom de invulling en duiding van het begrip niet alleen in het cultuuronderwijs aan de orde is. *"[Creativity is] complex and multi-faceted, occurring in all domains of life"*; aldus onderwijskundige Donald Treffinger.⁶ Bij het beschouwen van deze definities blijkt ook dat het ene begrip creativiteit opvat als een **systeem**, het andere als een **proces**, terwijl weer een ander begrip inspeelt op een **vermogen** van individuen. Bij Robinson gaat het voornamelijk om ideeën, bij Sternberg wordt er werk geproduceerd en bij Ma wordt eerst het bestaande gereorganiseerd om vervolgens iets nieuws te genereren. Csikszentmihalyi benadrukt juist de invloed van de sociale en organisatorische component van creativiteit. Of een creatieve uitkomst een bepaalde mate van relevantie kent, blijkt volgens zowel Robinson, Sternberg en Ma van belang. Wat deze relevantie is, is echter breed op te vatten: bij Robinson is dat 'waarde', bij Sternberg 'geschiktheid' en bij Ma 'bruikbaarheid'. Ma lijkt deze relevantie echter als een keuzemogelijkheid te zien: de uitkomst moet nieuw óf bruikbaar zijn. Dit in tegenstelling tot Sternberg die het belangrijk lijkt te vinden dat de creatieve uitkomst zowel vernieuwend als geschikt is. Hieruit is op te maken dat niet alleen de gedragingen en resultaten van leerlingen in ogenschouw genomen moeten worden, maar dat er ook aandacht besteed moet worden aan in hoeverre het gedrag of resultaat van leerlingen wordt herkend door zijn omgeving als creatief.

Wanneer we de verdere theorie over creativiteit erop naslaan, blijkt dat er veel pogingen zijn gedaan het begrip creativiteit te ontleden om het werkbaar te maken. Psycholoog Pieter van Strien maakt in zijn onderzoek onderscheid tussen creatieve **processen**, creatieve **producten** en creatieve **personen**.⁷ Onderzoekers Bill Lucas, Guy Claxton and Ellen Spencer benoemen in het OECD onderzoek kenmerken van creatieve personen: een creatief persoon is volgens hen nieuwsgierig, vasthoudend, coöperatief, gedisciplineerd en verbeeldend.⁸ Onderzoeker Karin Hoogeveen noemt in haar boek 'Creativiteit is hard werken' dat motivatie, plezier en concentratie niet te onderschatten voorwaarden blijken te zijn voor het doorlopen van een creatief proces.⁹ Keith Sawyer, professor in onderwijsinnovaties, benadrukt het belang van het sociale proces binnen creativiteit en ook de eerder genoemde Csikszentmihalyi neemt afstand van de focus op de persoon en benoemt het belang

van het beschouwen van de relatie tussen de creatieve persoon, het creatieve gebied en het creatieve veld.¹⁰ Bovendien kan creativiteit niet worden gezien als een objectieve kwaliteit, want daarvoor is het begrip te domein afhankelijk, aldus Csikszentmihalyi.¹¹

De verschillende definities en omschrijvingen van het begrip creativiteit tonen aan dat creativiteit een complex begrip is en sterk afhankelijk is van de context waarin het gebruikt wordt. Hierdoor is moeilijk vast te stellen hoe creatief vermogen precies te herkennen, of zelfs te stimuleren is. Reden genoeg om secuur na te gaan wat wij binnen het Ontwikkeltraject Creatief vermogen Utrecht bedoelen wanneer we spreken over het creatieve vermogen van leerlingen in het primair onderwijs.

Creatief vermogen

Ontwikkeltraject Creatief vermogen Utrecht kiest er voor een opvatting te hanteren die aansluit bij waar het bij creativiteit vaak om draait: namelijk ruimte geven aan de vernieuwende en onverwachte uitkomst. We hanteren geen gesloten, sturende definitie, maar benaderen het begrip vanuit het sociaal constructivisme. In deze leertheorie verlenen mensen zelf betekenis aan hun omgeving. Iedereen construeert op eigen wijze kennis. Bij de constructie van die kennis zijn de reacties van de sociale omgeving essentieel. Creativiteit uit zich per kind of domein verschillend en het is juist daarom belangrijk de uitkomst van een leertraject creatief vermogen niet eenduidig te willen vastleggen. Ontwikkeltraject Creatief vermogen Utrecht gaat dus uit van een brede definitie van creativiteit. Creativiteit kent product én proces aspecten, kan solo én samenwerkend ontstaan, kan een naar binnen gerichte én een externe oriëntatie hebben. Juist daarom koos Ontwikkeltraject Creatief vermogen Utrecht voor de metafoer van een diamant: creativiteit is een begrip rijk aan stralen en de uiterlijke vertoning is sterk afhankelijk van de omgevingsfactoren. Bovendien is de complete, perfecte vorm nooit in volledigheid te aanschouwen, want afhankelijk van hoe de kijker de diamant ook draait, de diamant zal altijd bepaalde stralen sterker reflecteren dan de andere. Hoewel een diamant telkens anders kan schitteren, blijft het altijd herkenbaar als diamant. Ook de diamant

creatief vermogen is herkenbaar aan haar stralen. Door vanuit onze praktijkervaring de stralen te benoemen, reiken we handvatten aan om creatief vermogen in een leerproces te herkennen.

De verschillende stralen van de diamant, negen in totaal, bieden een mogelijkheid om de verschillende facetten van creativiteit te onderscheiden en er woorden aan te geven. We zien daarom de volledige diamant als een ideale balans tussen de stralen creatief doen, creatief denken, verbeeldingskracht tonen, reflecteren op wat je doet, jezelf aansturen, je creatieve proces doorgronden, samenwerken, omgevingsgerichtheid met accent op kunst en culturele instellingen en ambachtelijkheid tonen. We gaan ervan uit dat het zelden of nooit voorkomt dat een leerling tegelijkertijd alle stralen van de diamant toont, maar we nemen aan dat deze stralen inzicht geven in waar het creatieve vermogen van de leerling tot uiting kan komen. De stralen van de diamant worden gevormd door direct aan de cultuurvakken verbonden aspecten als verbeeldingskracht, creatief denken en doen, ambachtelijkheid tonen, je creatieve proces doorgronden en gerichtheid op de culturele omgeving. Daarnaast is er aandacht voor de spiegelfunctie van kunst en cultuur door de reflectiestraal: reflecteren op wat je doet. Omdat we uitgaan van de eigen betekenisgeving bij het ontwikkelen van creativiteit, is jezelf aansturen een belangrijk aspect van creatief vermogen dat net als samenwerken verder reikt dan de cultuurvakken.

In dit essay zijn de negen stralen en de daarbij behorende gedragingen verspreid door de tekst opgenomen. Iedere straal is uitgewerkt in concrete gedragingen zodat leerkrachten en kunstenaars creatief vermogen bij kinderen leren herkennen en verder kunnen stimuleren.

De focus van Ontwikkeltraject Creatief vermogen Utrecht ligt niet alleen op de individuele leerling zelf. Door de culturele partners wordt het onderscheid in een individueel en sociaal proces benadrukt en we merken, geheel in lijn met de onderzoeken van Csikszentmihalyi en Sawyer, dat het minstens zo belangrijk is na te gaan in welke omgeving een leerling verkeert en hoe er gereageerd wordt op zijn/haar creatieve uitingen.

Daarom hebben we bij de culturele partners nagevraagd wanneer ze het creatieve vermogen van hun leerlingen waarnemen. Het blijkt dat wanneer je wilt dat een leerling creatief vermogen toont, je een leerkracht, vakleerkracht, kunstenaar of educatiemedewerker nodig hebt die een uitdagende taak formuleert. Iemand die creatief vermogen herkent, dit aanmoedigt en de leerling stimuleert in divergent denken. Hij daagt de leerling uit nieuwe toepassingen, verbindingen, oplossingen, combinaties of structuren te verzinnen. En hij laat de leerling reflecteren op het creatieve proces, brengt hem in aanraking met kunst en cultuur, heeft vertrouwen in een waardevolle uitkomst en daagt de leerling uit zelf obstakels te overwinnen.

Een leerkracht of kunstenaar die kennis heeft van de verschillende stralen van creatief vermogen, kan de diamant inzetten om een uitdagende leeromgeving aan leerlingen te bieden, én hij kan, spelend met de lichtinval, het creatieve gedrag van leerlingen herkennen.

DE STRALEN VAN DE DIAMANT

Hoe herken je creatief vermogen?

JE CREATIEVE PROCES DOORGRONDEN

Eigen kracht en talent herkennen

Keuzes maken die bij je passen of juist uitdagen

Je keuzes/proces inzichtelijk maken

Stappen van het creatief proces kennen (preparatie, incubatie, illuminatie en verificatie) en hiernaar te handelen

DE STRALEN VAN DE DIAMANT

Hoe herken je creatief vermogen?

SAMENWERKEN

Bevindingen delen en bijdragen van anderen meenemen in je proces

Feedback geven en ontvangen

Aanvoelen wanneer samenwerken meerwaarde heeft

Positie kiezen (bijv. leidend of volgend)

Aanvoelen wanneer je voor je idee moet durven staan

Verschillen erkennen

Anders durven zijn

Respect en geduld opbrengen voor de gedachtes, gevoelens of keuzes van de ander

3

'Cultuurvakken lenen zich uitstekend om divergent denken te stimuleren en creativiteit verder te ontwikkelen.'

◆ De noodzaak van een open leerlijn creatief vermogen

Ontwikkeltraject Creatief vermogen Utrecht heeft zich tot taak gesteld vanuit de praktijk van elf creatief partnerschappen een open leerlijn te ontwikkelen. Deze leerlijn creatief vermogen bestaat uit drie onderdelen: **why**, **how** en **what** die in deze paragraaf nader worden toegelicht.

Uit de discussie over creativiteit blijkt dat de resultaten die het kind behaalt met het volgen van de leerlijn divergent zullen zijn. Juist divergentie is een wezenskenmerk van de creativiteitsontwikkeling van de leerling. Er is ook discussie of creativiteitsontwikkeling überhaupt gevangen kan worden in een leerlijn. Ontwikkeltraject Creatief vermogen Utrecht gaat ervan uit dat het mogelijk is om een leeromgeving aan kinderen aan te bieden die creativiteitsontwikkeling kan faciliteren. We zetten ons in om dat proces te expliciteren in een open leerlijn.

De leerlijn creatief vermogen bestaat uit drie onderdelen; **why**, waarin een school de uitgangspunten voor het inrichten van het leergebied creatief vermogen bepaalt; **how** is een handreiking van methodieken die in de creatief partnerschappen tot betekenisvolle ervaringen leiden, en **what** wordt gevormd door de diamant: de eigenzinnige kennis en ervaringen die een leerling na het doorlopen van creatief vermogen als leergebied, zich eigen heeft gemaakt.

Why vormt het proces waarin de culturele partner en school nagaan waarom zij willen bijdragen aan het creatief vermogen van de leerlingen. Dit kan per partnerschap verschillen door de specifieke omstandigheden op een bepaalde school en de populatie van die school. Tegelijkertijd zijn er vier gebieden waar elke partnerschap zich bij het ontwerpen van onderwijs over uitspreekt: het kindbeeld (hoe ziet de school/partner het kind?), het leerproces, de rol van cultuureducatie in het onderwijs en de rol van de leerkracht en de partner/vakleerkracht/kunstenaar bij dit proces. De invulling van deze vier gebieden leggen elk een eigen gewicht in de schaal.

Na een uitgebreide verkenning hoe de scholen in ons netwerk hun opvattingen over deze vier gewichten vertaalden in praktijk, hebben we een spel ontworpen waarin door middel van stellingen schoolteams samen met hun partners hun eigen opvattingen over cultuureducatie in het onderwijs kunnen expliciteren. Dit spel 'Dot, derde boom rechts' helpt de school en de culturele partner om *common ground* te maken voor gemeenschappelijke uitgangspunten en een gedeelde praktijk. De vertaalslag van de intenties naar de realiteit gebeurt in een tweede stap van het spel.¹²

◆ Motieven voor een open leerlijn creatief vermogen

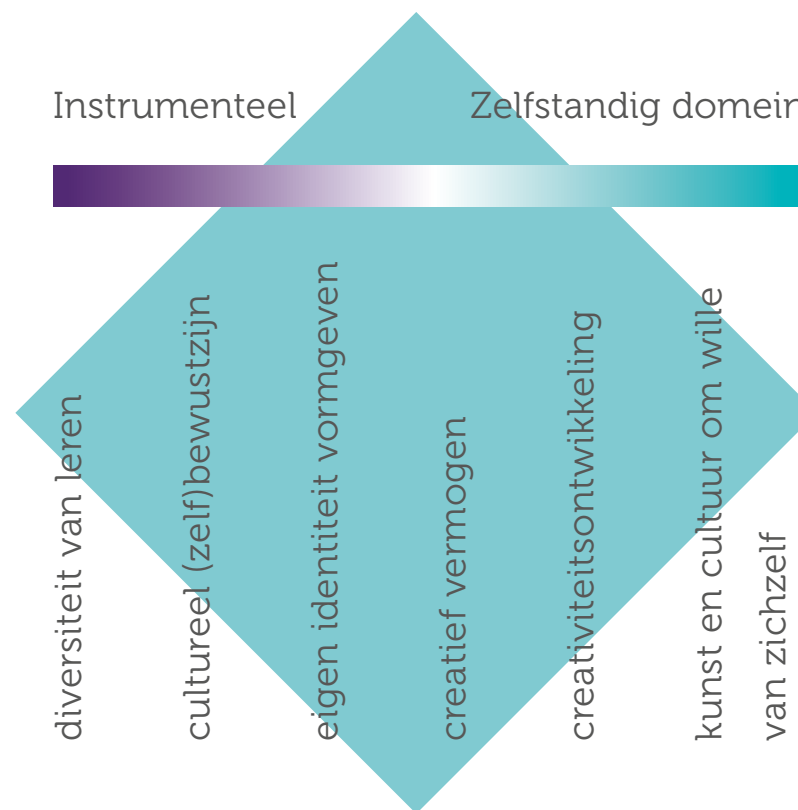
Scholen en culturele partners staan in een samenleving waar breed nagedacht wordt over de bijdrage van creativiteit aan het leerproces van kinderen. Het belang van het stimuleren van de creativiteit van de leerlingen van nu is niet voor niets door de landelijke politiek hoog op de agenda gezet. Creativiteit kan bijdragen tot innovatie en vooruitgang, want creativiteit vraagt de vrijheid af te wijken van de standaard en kan daarmee mogelijk een waardevolle of zelfs essentiële aanpassing, toevoeging of verandering teweeg te brengen. Het leggen van nieuwe verbindingen, het plaatsen van bestaande situaties in een nieuwe context en het oplossen van problemen zijn allemaal aspecten die vragen om creatief vermogen. Vooral het laterale denken, eigen aan creativiteit, waarbij niet voor de hand liggende verbindingen worden gelegd, wordt gezien als een essentiële component om de onbekende toekomst tegemoet te treden. En dit inspelen op de onvoorspelbare toekomst is belangrijk, want, zoals expert in de ontwikkeling van creativiteit Ken Robinson mooi benoemt in zijn TED Talk in 2006, leiden wij onze leerlingen op voor een toekomst waarvan we alleen kunnen gissen hoe deze er uit zal zien. Er verandert veel in korte tijd. In plaats van leerlingen specifieke kennis aan te leren of voor te bereiden op specifieke beroepen, kunnen we hen beter helpen het vermogen te vergroten om nieuwe ideeën te ontwikkelen, en te verwezenlijken. Kortom: we doen er wijs aan in het onderwijs meer ruimte vrij te maken voor de ontwikkeling van het creatieve vermogen van onze leerlingen.

◆ Cultuuronderwijs stimuleert divergent denken

En waarom wordt cultuuronderwijs in het primair onderwijs nog dikwijls afgeschilderd als het ontspannen uurtje lekker bezig zijn? "Nog even lekker kleuren en dan weer aan het werk." Helaas moeten we ook de hand in eigen boezem steken en begrip opbrengen voor de herkomst van deze onderwaardering. Te vaak wordt een leerling nog aangespoord enkel binnen de spreekwoordelijke lijntjes te kleuren en precies te maken wat de juf al in gedachten had.¹³ En dat is jammer, want juist binnen het cultuuronderwijs ligt een kans leerlingen in contact te brengen met een andere manier van denken. Over goed en fout, over waardevol of niet waardevol, over mooi of lelijk. Hier ligt de uitdaging leerlingen te leren zich uit te drukken op een authentieke en originele manier aan de hand van bijvoorbeeld spel, dans, beeld of muziek. Zeker cultuurvakken zijn een uitgelezen plek om verbeelding te gebruiken, buiten het kader te treden en je vast te bijten in iets waar het hart sneller van gaat kloppen. Cultuurvakken lenen zich uitstekend om divergent denken te stimuleren en creativiteit verder te ontwikkelen: een belang dat ook door de Rijksoverheid hoog op de agenda is gezet.¹⁴

De verschillende rollen die aan cultuuronderwijs worden toegeschreven, hebben wij geplaatst op een balans tussen instrumenteel en zelfstandig domein. Bij instrumenteel gaat het erom dat cultuuronderwijs bijdraagt aan de kernwaarden van andere activiteiten, zoals ontspannen. Bij zelfstandig domein draagt cultuuronderwijs bij aan de kernwaarden van kunst en cultuur.

Als je als team weet, op welke manier je cultuuronderwijs inzet, scherpt het je inzicht in de bijdrage die het kan leveren aan het leerproces.

Figuur 1. De verschillende rollen van cultuuronderwijs

Uitgangspunten voor leerlijn

Het ontwikkelen van een open leerlijn creatief vermogen geeft gehoor aan de oproep tot een eigentijds curriculum wat betreft de artistieke, culturele en persoonlijke ontwikkeling van leerlingen in het primair onderwijs. Een leerlijn creatief vermogen streeft expliciet niet naar een eenduidige vorm van creativiteitsontwikkeling. In die zin is de leerlijn open: de leerling ordent op zijn eigen manier zijn creatief vermogen in wisselwerking met zijn omgeving. Bovendien is er openheid voor de partnerschappen en scholen hoe zij de creatieve leeromgeving zelf willen inrichten. We beogen een leerlijn die handvatten biedt om op maat het creativiteitsonderwijs in te richten.

Wel neemt de leerlijn creatief vermogen, geheel in lijn met de oproep van de authentieke kunsteducatie en vaardigheden die in de 21ste eeuw broodnodig zijn, afscheid van de scheiding van vakken en disciplines. Interdisciplinariteit en vakoverstijgend onderwijs bereiden kinderen beter voor op die onbekende toekomst dan het denken in afgeschermden vakken of losstaande competenties. Met deze uitgangspunten sluit de leerlijn aan op eigenschappen en vaardigheden die onze leerlingen, maar ook zeker onszelf, voorbereiden op succesvol functioneren in de 21ste eeuw. Naast creativiteit worden daarbij ICT-vaardigheden, samenwerken, kritisch denken, sociale en culturele vaardigheden, probleemoplossend vermogen en communiceren genoemd.

Een leerlijn creatief vermogen zet leerlingen aan het roer, en daagt de leerkrachten uit de leerlingen mede de koers te laten bepalen in de overtuiging dat alleen vanuit die eigen zoektocht iets waardevols gevonden kan worden.

Ten slotte vinden we het belangrijk de balans te zoeken tussen de relevantie en zinvolheid als uitkomst van creativiteit en de onschuld en luchtigheid die gekoppeld wordt aan het spel van het kind. Vandaar dat we binnen de open leerlijn van Ontwikkeltraject Creatief vermogen Utrecht veel ruimte laten voor avontuur, spelen, ontdekken en doen.¹⁵

Spelen = leren & maken = denken!

DE STRALEN VAN DE DIAMANT

Hoe herken je creatief vermogen?

VERBEELDINGS- KRACHT TONEN

Fantasie gebruiken

Fantasie en werkelijkheid beïnvloeden elkaar

Onverwachte verbindingen inzichtelijk maken

Intuïtie gebruiken

Laten zien wie je bent

Symbolen en verhalen kunnen maken en benutten

Jezelf kunnen inleven in een verhaal, karakter of de ander

Toeval, spel en magisch denken toelaten

DE STRALEN VAN DE DIAMANT

Hoe herken je creatief vermogen?

AMBACHTELIJKHEID OF VAKMATIGHEID TONEN

Imiteren, nabootsen

Technieken beheersen

Oog voor detail en kwaliteit tonen

Met spelregels kunnen omgaan

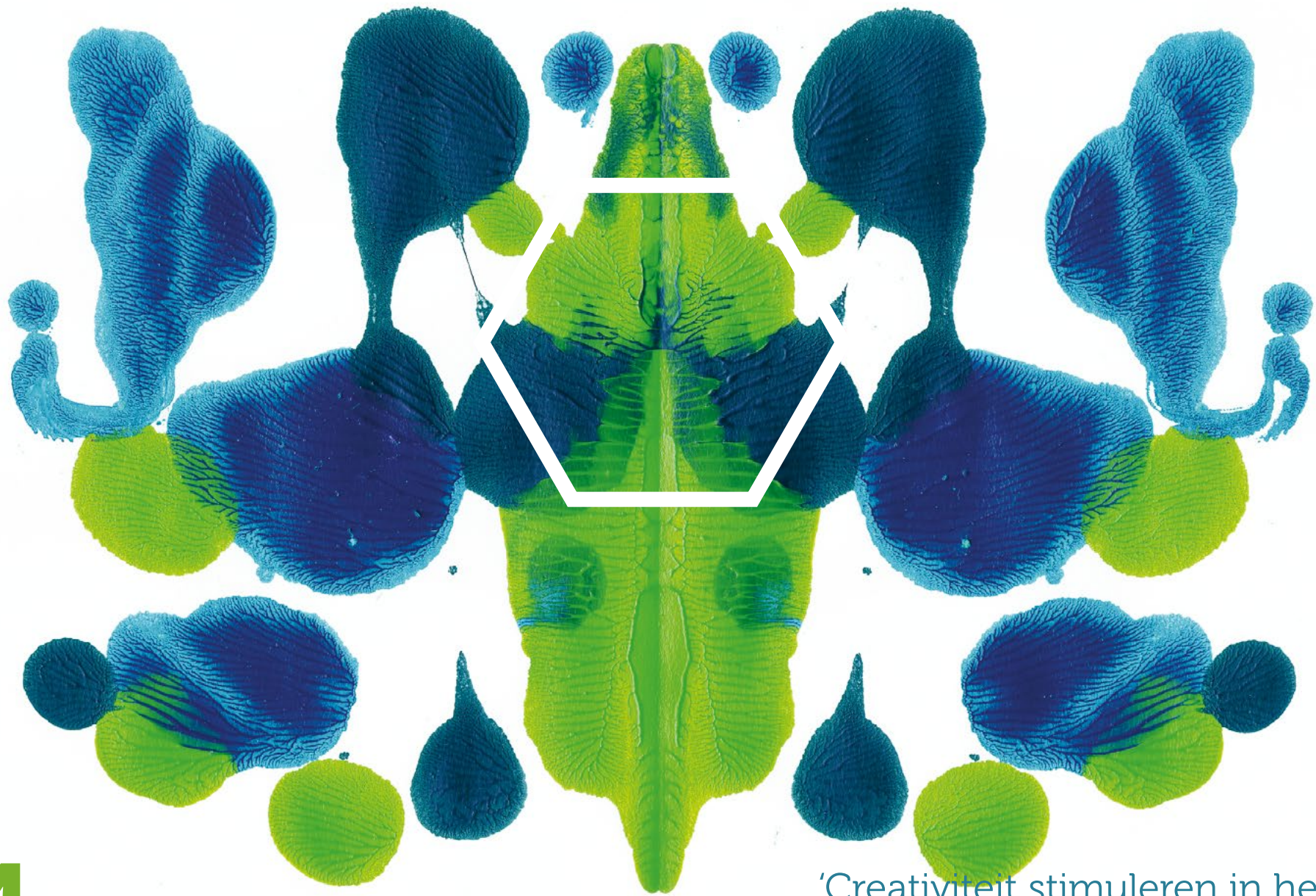
Structuren naar je hand kunnen zetten

Focus bewaken

Presenteren

4

'Creativiteit stimuleren in het onderwijs betekent dat we onze huidige onderwijsmethodiek moeten herzien.'

De ontwikkeling van een schatkaart

Hoewel er nog veel mythes bestaan rondom creativiteit, is het duidelijk dat creatief vermogen geen mythisch gegeven is dat een kind simpelweg heeft of niet heeft. Creatief vermogen is iets dat ieder kind in bepaalde mate in zich draagt en het is de taak van leerkracht, vakleerkracht, kunstenaar of educatiemedewerker om er voor te zorgen dat dit vermogen wordt gestimuleerd en zeker niet wordt afgeleerd.¹⁶ Creativiteit is namelijk hard werken.¹⁷ Een belangrijke taak is daarbij weggelegd voor het creatieve veld. Zoals al eerder genoemd is het belangrijk steeds zorgvuldig stil te staan bij de betekenis van creativiteit in dat specifieke domein en de doelen van de leerlingen. Zo kan creatief doen, in de vorm van experimenteren en improviseren, een waardevolle stap zijn in het creatieve proces, maar op andere momenten is zelfreflectie van belang. Het ene moment is afstand nemen of het laten gebeuren een verrijking voor het proces, op een ander moment moet soms doorgezet worden om je bijvoorbeeld een gedetailleerde ambachtelijke uitwerking meester te maken. Waar en wanneer welke stappen gestimuleerd moeten worden is (vooraf) niet te bepalen.¹⁸ Toch is het goed als een leerkracht, vakleerkracht, kunstenaar of educatiemedewerker inzicht heeft in de verschillende facetten van creatief vermogen, zodat kan worden nagegaan welk gedrag een leerling al veelvuldig toont, en waar een leerling in uitgedaagd mag worden. De ene leerling zal tenslotte vooral aangemoedigd moeten worden de creatieve ideeën daadwerkelijk uit te werken, terwijl de andere leerling juist sterk de voorkeur heeft voor creatief doen, en gebaad is bij een moment van bezinning en reflectie.

Creativiteit kent vele wegen en veelvormige resultaten

Uit het eerder genoemd OECD onderzoek van onderzoekers Lucas, Claxton en Spencer blijkt dat een creatieve leerling de volgende eigenschappen of kenmerken vertoont: nieuwsgierig, vasthoudend, coöperatief, gedisciplineerd en verbeeldend.¹⁹ Wat kan de leerkracht, vakleerkracht, kunstenaar of educatiemedewerker doen om leerlingen

uit te dagen deze eigenschappen in te zetten of verder te ontwikkelen? Een zwaarwegende conditie voor de creatieve uiting blijkt de motivatie voor het creatieve werk te zijn. Sternberg schrijft daar bijvoorbeeld over: *“.. people rarely do truly creative work in an area unless they really love what they are doing ...”*²⁰ Professor in psychologie, Beth Hennessey, beschrijft het belang van een *playful attitude* wanneer het aankomt op het streven naar een creatieve uiting.²¹ Daarnaast zijn er ook andere zaken die mogelijk van invloed zijn op het stimuleren van de creativiteit van de leerling. Marie-Therese van der Kamp, projectleider Expertisecentrum kunsttheorie en vakdidacticus, Wilfried Admiraal, universitair hoogleraar en Gert Rijlaarsdam hoogleraar onderwijsontwikkeling beschrijven in het artikel ‘Creativiteit bevorderen bij de kunstvakken’ omgevingsfactoren die van invloed zijn op creativiteit.²² Zij verwijzen hierbij allereerst naar Teresa Amabile, hoogleraar aan Harvard, en auteur van onder meer het boek ‘The Social Psychology of Creativity’.

Amabile noemt negen factoren die van invloed zijn op creativiteitsontwikkeling:

1. Er moet leerlingen ruimte worden geboden voor keuze en autonomie.
2. Er moet sprake zijn van een leidinggevende (docent) die creatieve prestaties erkent.
3. Er moet voldoende toegang zijn tot bronnen (zoals informatie, faciliteiten en mensen).
4. Er moet sprake zijn van een leidinggevende (docent) die creativiteit, originaliteit en doorzettingsvermogen aanmoedigt.
5. Er moet een mogelijkheid bestaan tot teamwerk en diversiteit in de samenstelling van de teams.
6. Er moet een algemene erkenning bestaan van het belang van creativiteit.
7. Er moet voldoende tijd zijn.
8. De gestelde taken moeten uitdagend zijn.
9. Er moet sprake zijn van een bepaalde druk van buitenaf (zoals competitie) of een ervaren noodzaak die er toe aanzet aan de slag te gaan.

Uit de meta-analyse van Ma komen deze omstandigheden naar voren:

1. Er moet sprake zijn van een rustige werkomgeving.
2. Er moeten veel uitdagingen zijn.
3. Er mogen niet te veel spanningen tussen de leerlingen onderling bestaan.

4. Creativiteit en reflectief denken moet worden aangemoedigd door de docent.

Beide denkers wijzen op het belang van het stellen van een uitdagende taak die het kind motiveert, het bieden van een stabiele werkomgeving, rijk aan bronnen en inspiratie en op de cruciale rol van de leerkracht of kunstenaar.

De essentiële rol van de leerkracht of kunstenaar

Zoals eerder gezegd is de rol van de leerkracht essentieel: leerkrachten of kunstenaars kunnen leerlingen aanmoedigen vol vertrouwen zaken uit te proberen die nieuw of ongewoon zijn. Ze kunnen leerlingen uitnodigen om vooral veel fouten te maken en door te zetten. De leerkracht kan een situatie creëren waarin de leerling zich voelt uitgedaagd initiatief te tonen, te experimenteren en de leiding te nemen.²³

Wat opvalt in alle handreikingen die worden gedaan om de creativiteit van leerlingen te stimuleren, is dat het belangrijk is dat de leerkracht zelf het onderwijzen ziet als een creatief proces.²⁴ Er wordt dus van de leerkracht gevraagd min of meer in de huid te kruipen van een kunstenaar en creatief te denken en te doen.²⁵ Omgekeerd wordt van de kunstenaar verwacht dat hij de codes van het onderwijs respecteert en deze naar zijn hand weet te zetten. Creativiteit stimuleren in het onderwijs betekent dat we onze huidige onderwijsmethodiek moeten herzien, concludeert onder andere Robinson. Het huidige onderwijs is volgens Robinson te sterk gericht op het stimuleren en waarderen van convergent denken en voor creativiteit is immers ruimte voor divergentie nodig.²⁶ Creativiteit kan namelijk pas tot uiting komen als we ook in het onderwijs bereid zijn veranderingen en fouten toe te laten en zelfs aan te moedigen. We zouden ons open kunnen stellen voor een variëteit aan oplossingen voor eenzelfde vraagstuk. We zouden leerlingen het vertrouwen kunnen geven vol enthousiasme nieuwe vraagstukken te omarmen en we zouden een mentaliteit kunnen aanmoedigen die adequaat inspeelt op wat het dan ook is wat leerlingen in de toekomst te wachten staat.

Bouwstenen voor een methodiek

Bij het concept van een open leerlijn past geen sturende of bepalende methode waarbij de invulling of uitkomst al vaststaat. Het creatief vermogen van de leerling én leerkracht moet tot uiting kunnen komen. Daarin krijgen experiment, falen en het zoeken naar oplossingen of vernieuwende verbindingen een plek. Om het open en inspirerend karakter van de bouwstenen voor een methodiek te borgen, hebben we gekozen voor de vorm van een schatkaart, waarbij de schat het creatieve vermogen is, maar de nadruk op de zoektocht ligt. De *best practices* van de partners hebben geleid tot een website waarin de open leerlijn creatief vermogen is uitgetekend: www.creatiefvermogenutrecht.nl. Met deze website kun je als leerkracht, culturele partner of onderwijs partner op zoek naar creatief vermogen in de klas, in het partnerschap, en in het netwerk.

De leerkracht is, eventueel samen met de kunstenaar, expeditieleider en neemt een leidende positie in. Er zijn ook bewust witte vlekken -niet ontworpen of 'onontdekte' gebieden- te vinden op de schatkaart. Deze gebieden dagen de bezoeker van de schatkaart uit zelf een missie of expeditie te organiseren. Zo wordt de schatkaart een dynamische website zonder begin of einde. Eenmaal op ontdekkingsreis wil je niet meer naar huis en eindigt de ene reis automatisch met een andere reis.

Door gebruik te maken van sterke beelden, zoals de diamant van het creatief vermogen of de schatkaart om de bouwstenen voor een methodiek van het creatief vermogen in te vatten, streven we ernaar uitdaging en inspiratie te bieden aan leerkrachten en culturele partners.

DE STRALEN VAN DE DIAMANT

Hoe herken je creatief vermogen?

OMGEVINGSGERICHT- HEID MET ACCENT OP KUNST EN CULTURELE INSTELLINGEN

Actief reflecteren op je representaties van
de wereld of die van anderen

Nadenken over de betekenis, waarde en veelzijdigheid van kunst

Kennismaken met de context van de professionele kunstwereld
en weten hoe je je daarbinnen dient te gedragen

Esthetische ervaring beleven

Begrip opbrengen voor de keuzes van de kunstenaar

Eigen voorkeur verkennen en verbreden

Talent en kwaliteit herkennen

Met aandacht waarnemen

DE STRALEN VAN DE DIAMANT

Hoe herken je creatief vermogen?

ANDERS:

5

'Het zou verkeerd zijn alleen het cultuuronderwijs de zware taak te geven onze leerlingen op te leiden tot die belangrijke innovatieve spelers in een complexe, veranderende kennissamenleving.'

Niet alleen

Onze zoektocht naar een open leerlijn waarin creativiteit en de overige *21st century skills* een waardevolle inbedding krijgen in het cultuurprogramma in het primair onderwijs, schaart zich te midden van een groot aantal publicaties, leerlijnen en onderwijsmethodes. Veel van deze methodes en leerlijnen zijn gericht op het vergroten van creativiteit of creatief vermogen. Bij het ontwerp van de open leerlijn is er dan ook met grote interesse en bewondering gekeken naar andere projecten en naar materiaal ontwikkeld door anderen. Zo biedt Cultuur in de Spiegel een uitgewerkte handreiking om leerlingen te stimuleren een cultureel zelfbeeld op te bouwen. Leerlingen worden door aanraking met kunst en cultuur aangemoedigd om te gaan met veranderingen en leren zichzelf beter kennen door zich te verhouden tot de wereld om hen heen.

Ook SLO (Nationaal Expertisecentrum Leerplanontwikkeling) is uitvoerig aan de slag gegaan met een leerplankader kunstzinnige oriëntatie. Zij hebben een rubric, een toetsinstrument waarbij aspecten van gedrag per vakdiscipline gescoord kan worden, ontwikkeld. Dit is een van de pogingen om een ontwikkeling inzichtelijk te maken binnen verschillende leeftijdsgroepen. Daarnaast bestaan verschillende methodes zoals SLO's TULE, Moet je doen, Kunstmeester en C-zicht, waarin de leerkracht handvatten krijgt aangeboden om de artistieke en creatieve ontwikkeling van de leerling te begeleiden.

Overdrijven is ook een kunst

Natuurlijk mag creativiteitsontwikkeling niet gelijkgesteld worden aan alles wat gebeurt of kan gebeuren bij de cultuurvakken. Evenmin mag het 'elke nieuwe uitkomst is goed' principe niet ten koste gaan van de waardering voor het vakmanschap of het eigen maken van ambachtelijke kwaliteiten van de kunstvakken. Bovendien is het sterk de vraag of het stimuleren van creativiteit een verantwoordelijkheid is die uitsluitend onder de vleugel van het cultuuronderwijs moet worden geschoven, zoals onder andere minister Bussemaker doet vermoeden.²⁷ Het zou verkeerd zijn alleen het cultuuronderwijs de zware taak te geven onze leerlingen op te leiden tot die belangrijke innovatieve spelers in een complexe, veranderende kennissamenleving. Daarom willen we oppassen met het benadrukken van de werking van creativiteit. Soms lijkt het alsof creativiteit als de oplossing wordt gezien voor alle complexe vraagstukken die de toekomst ons zal brengen: als onze leerlingen maar creatief zijn, kunnen ze later alles aan wat komen gaat. Ontwikkeltraject Creatief vermogen Utrecht kiest liever voor een pad vol nuance en bescheidenheid.

Met open blik op reis

Ondanks deze rijkdom van methodes en voorbeelden zien we het toch als wenselijk zelf een slag te slaan en een open leerlijn met methodiek te ontwikkelen waarbij creatief partnerschappen het uitgangspunt vormen. We hopen daarmee iets nieuws toe te voegen aan de bestaande context. In dit essay hebben we aspecten van de diamant van creatief vermogen onderscheiden en hebben we benoemd waar leerkrachten, vakleerkrachten, kunstenaars en educatiemedewerkers aan kunnen werken als ze het creatief vermogen van zichzelf en de kinderen willen stimuleren. Deze aanzet wordt, geheel in lijn met de inhoud, niet tot in detail uitgewerkt, en is geen sturend stappenplan. Eerder trachten de auteurs van dit essay richtlijnen te bieden om het stimuleren van creatief vermogen concreter en inzichtelijker te maken. Door na te gaan welke schakeringen creatief vermogen kent en welke activiteiten en uitingen passen bij het ontwikkelen van de verschillende stralen van

creatief vermogen (zie de uitgewerkte stralen in dit essay), willen wij bijdragen aan de ontwikkeling van een creatief vermogen als leergebied in het basisonderwijs.

Deze publicatie geeft een theoretische aanzet om de veelvormigheid van creatief vermogen te onderscheiden en te verrijken. Indachtig de oproep van Ma op de rechterbladzijde hiernaast, zijn we met open blik op reis gegaan om een bijdrage te leveren aan de leerkrachten, kunstenaars en de kinderen van de toekomst die zich tot creatieve persoonlijkheden willen ontwikkelen.

'If one holds an attitude of openness to new experiences and new information including knowledge, skills, and so forth; builds up an abundant reservoir of ideas; and has a willingness to reorganize available information to generate ideas or solutions that have not been generated before; remembers to define the problem thoroughly before beginning to solve it; one may gradually become a creative person. Likewise, institutions that encourage these habits and conditions can cultivate creativity.'

- H.H. Ma -

Wat is de rol van de creatieve leerkracht?

CREATIEVE PRESTATIES, ORIGINALITEIT EN
DOORZETTINGSVERMOGEN VAN LEERLINGEN
ERKENNEN EN AANMOEDIGEN

Creatieve prestaties erkennen en aanmoedigen

Originaliteit herkennen en aanmoedigen

Vertrouwen geven dat 'fouten' maken mooie resultaten op kan leveren

Bemoedigen, vertrouwen uitspreken

Benadrukken dat het proces belangrijker is dan het resultaat

Voetnoten

¹ <http://www.theguardian.com/commentisfree/2013/may/17/to-encourage-creativity-mr-gove-understand> (bezoekt op: januari 2015).

² Sternberg, R.J., Lubart, T.I., Kaufman, J.C., & Pretz, J.E., 'Creativity', in: *The Cambridge handbook of thinking and reasoning*, New York 2005, p. 351.

³ Ma, H.-H., 'The effect size of variables associated with creativity: A meta analysis', in: *Creativity Research Journal* 21, 2009, pp. 30-42.; Van de Kamp, M. T., Admiraal, W., Rijlaarsdam, G., 'Creativiteit bevorderen bij de kunstvakken. Waarom is creativiteit belangrijk?' in: *Kunstzone* 8, 2012, pp. 6-9.

⁴ Csikszentmihalyi M., 'Implications of a Systems Perspective of the Study of Creativity' in: *Handbook of Creativity* (Sternberg ed.), 1999, p. 313.

⁵ Csikszentmihalyi en M., Sawyer, K., 'Shifting the Focus from Individual to Organizational Creativity', in: *The Systems Model of Creativity 2014*, p. 68.

⁶ Lucas, B., Claxton G. en Spencer, E., *Progression in student creativity in school: first steps towards new forms of formative assessments*, 2013, p. 6.

⁷ Hoogeveen, K., (red), 'Creativiteit gedijt niet bij absolute vrijheid', in: *Creativiteit is hard werken*, pp. 46-47.

⁸ Lucas, B., Claxton G. en Spencer, E., *Progression in student creativity in school: first steps towards new forms of formative assessments*, 2013, p. 16-17.

⁹ Hoogeveen, K., (red), 'Creativiteit gedijt niet bij absolute vrijheid', in: *Creativiteit is hard werken*, p. 46.

¹⁰ Csikszentmihalyi en M., Sawyer, K., 'Shifting the Focus from Individual to Organizational Creativity',

in: *The Systems Model of Creativity*, 2014, p. 67-68; Oostwoud Wijdenes, J., 'Vanuit meerdere perspectieven kijken', in: *Creativiteit is hard werken*, p. 81.

¹¹ Csikszentmihalyi M., 'Implications of a Systems Perspective of the Study of Creativity' in: *Handbook of Creativity* (Sternberg ed.), 1999, p. 316.

¹² 'Dot, derde boom rechts' is te bestellen bij Kopa: info@kopakan.nl.

¹³ Lees voor meer informatie over het begrip Schoolkunst: Haanstra, F., 'Authentieke kunsteducatie: een stand van zaken'. In: *Cultuur + Educatie* 31, 2011, pp. 8-36.

¹⁴ <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/toespraken/2014/03/17/lezing-minister-bussemaker-bij-symposium-know-vaardigheden-voor-de-toekomst.html>.

¹⁵ www.kennisnet.nl.

¹⁶ Sir Ken Robinson, TEDTalk *School Kills Creativity*.

¹⁷ Hoogeveen, K., (red), *Creativiteit is hard werken*, 2013.

¹⁸ <https://decorrespondent.nl/2439/Waarom-je-creativiteit-niet-met-een-stappenplan-kunt-bereiken/193785867-d53069ca>.

¹⁹ Lucas, B., Claxton G. en Spencer, E., *Progression in student creativity in school: first steps towards new forms of formative assessments*, 2013, p. 16-17.

²⁰ Sternberg, R.J., *Handbook of Creativity*, 1999, p. 11.

²¹ Hennessey, B. A., 'Nurturing Creative Mindsets Across Cultures', in: *Cultures of Creativities* 39, pp. 39-40.

²² Van de Kamp, M. T., Admiraal, W., Rijlaarsdam, G., 'Creativiteit bevorderen bij de kunstvakken. Waarom is creativiteit belangrijk?' in: *Kunstzone*. 8, 2012, pp. 6-9.

²³ Hennessey, B. A., 'Nurturing Creative Mindsets Across Cultures', in: *Cultures of Creativities* 39, p. 40.

²⁴ Cheng, V. M. Y., *Enhancing Creativity of Elementary Science Teachers - a preliminary study*, 2001, p. 4.

²⁵ Asia-Pacific Forum on Science Learning and Teaching, Volume 2, Issue 2, Article 4, p.4 (Dec., 2001) Vivian Mo Yin CHENG *Enhancing creativity of elementary science teachers - a preliminary study*.

²⁶ Sir Ken Robinson, TEDTalk *School Kills Creativity*; Oostwoud Wijdenes, J., 'Vanuit meerdere perspectieven kijken', in: *Creativiteit is hard werken*, p. 80.

²⁷ Dit vraagstuk wordt door onder andere OECD met het artikel Art for Art's Sake? The impact of Art Education sterk in twijfel getrokken. <http://www.oecd.org/edu/ceri/arts.htm>.

Literatuurlijst

Artikelen

- Kamp, M.T. van der, Admiraal, W. & Rijlaarsdam, G., 'Creativiteit bevorderen bij de kunstvakken. Waarom is creativiteit belangrijk?', in: *Kunstzone 8*, 2012, pp. 6-8.
- Koopman, C., 'Stadia in de muzikale en artistieke ontwikkeling', in: *Cultuur en Educatie 14*, 2005, pp. 18-35
- Ma, H.H., The effect size of variables associated with creativity: a meta analysis, in: *Creativity Research Journal 21*, 2009, pp. 30-42.

Boeken

- Amabile, T.M., *Social Psychology of Creativity*, New York 1983
- Amabile, T.M., *Growing up creative*, Norwalk 1989
- Boden, M.A. (red), *Dimensions of Creativity*, New York 1994
- Boden, M.A., *The creative mind, myths and mechanisms*, London/New York 2004
- Bono, E. de, *Creatief denken*, Amsterdam 2009
- Boon, W., *Defining Creativity*, Amsterdam 2014
- Craft, A., Jeffrey, B. en Leibli, M., *Creativity in Education*, London 2001
- Csikszentmihalyi, M., *Creativity : flow and the psychology of discovery and invention*, New York 1996
- Geest, N., *Creatief partnerschap*, Amsterdam/Utrecht 2014
- Groot, I. de, Leij, L. Van der, *Kunstmeester!*, Amersfoort 2013
- Hoogeveen K. (red), *Creativiteit is hard werken*, Utrecht 2013
- Hooijmaijers, T., Stokhof, T. & Verhulst F., *Ontwikkelingspsychologie voor leerkrachten basisonderwijs*, Assen 2012

- Kooij, D. van der, *Het grote vindingrijkboek*, Amstelveen 2013
- Lucas B., Claxton, G. & Spencer, E., *Progression in student creativity in school: first steps towards new forms of formative assessments*, Paris 2013
- Naafs, J., *Weet het (nog) niet*, Utrecht 2010
- Oostwoud Wijdenes, J., *Het bevorderen van creativiteit in het onderwijs*, Utrecht 2006
- Sternberg, *Handbook of Creativity*, New York 1999
- Sawyer, K., *Group genius, the creative power of collaboration*, New York 2007
- Vrolijk, R., *Nieuw geluid*, Groningen/Houten 2013
- Wilson, A. (red), *Creativiy in Primary Education*, Exeter 2014
- Woolfolk, A., Hughes, M., & Walkup V., *Psychology in Education*, Harlow 2008

Online publicaties

- Creatief Vermogen, Leerlijn Creatief Vermogen (N. van der Geest & S. Nobel) <http://vimeo.com/99658755>
- Creatief Vermogen, De Veerman (Karel Moons) <https://vimeo.com/99366110>
- Cultuur in de Spiegel <http://www.cultuurindespiegel.nl/>
- Cultuurplein, Model voor het beoordelen van creativiteit op school <http://www.cultuurplein.nl/voortgezet-onderwijs/kerndoeleneindtermen/meten-beoordelen/model-voor-beoordeling-creativiteit-op-sc>
- C-zicht, Culturele competenties <http://www.culturelecompetenties.nl/cultuurmijooost>

- Kennisnet, *21st Century Skills* <http://www.kennisnet.nl/themas/21st-century-skills/>
- Olien, J., *Inside the box* http://www.slate.com/articles/health_and_science/science/2013/12/creativity_is_rejected_teachers_and_bosses_don_t_value_out_of_the_box_thinking.html
- Onderwijsraad, *Een eigentijds curriculum* <http://www.onderwijsraad.nl/upload/documents/publicaties/volledig/Een-eigentijds-curriculum.pdf>
- SLO, Curriculum van de toekomst <http://www.slo.nl/primair/themas/toekomstgerichtonderwijs/>
- SLO, Handleiding Cultuurkompas http://www.slo.nl/primair/leergebieden/kunstencultuur/educatie/kompas/kompashandl_P_O_digi.pdf/
- SLO, Kerndoelenboekje <http://www.slo.nl/primair/kerndoelen/Kerndoelenboekje.pdf/>
- SLO, Leerplankader Kunstzinnige oriëntatie <http://kunstzinnigeorientatie.slo.nl>
- Ted Talk, *Ken Robinson says schools kill creativity* http://www.ted.com/talks/ken_robinson_says_schools_kill_creativity?language=nl

Creativiteit is onuitputtelijk.
*Hoe meer je het gebruikt, hoe
meer je ervan krijgt.*

Maya Angelou

Afro-Amerikaans dichter en schrijver 1928-2014

**Nieuwsgierig naar de ontwikkeling van
netwerk Creatief Vermogen Utrecht?**

www.creatiefvermogenutrecht.nl

- filmpjes, discussie, *best practices* en inspiratie! -

